

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԽՐԻՄԵԱՆ ԳՐԱԳԷՏՐ

Դժւար է հեղինակի մը անձը իր գործէն զատել, ու գրագէտ մը դատած ատեն զանց ընել մարդը: Գործը բացատրել առանց քրքրելու մարդուն կեանքն ու հոգին, առանց զննելու զայն ստեղծող շրջապատը ու անոր կապը այդ շրջապատին հետ, կը նշանակէ թերի դատաստան ընել: Որքան ալ մեծ ըլլայ արւեստագէտին դերը իր ժամանակին վրա եւ որքան ալ անոր ստեղծագործութիւնը պոռթկումն ըլլայ իր սեփական հոգիին, անշուշտ որ հեղինակ մը իր միջավայրով միայն կը բացատրուի, ու անոր գործը ըմբռնելու համար՝ պէտք է անոր կեանքն ալ զննել:

Բայց ես պիտի գոհանամ խօսիլ Խրիմեան գրագէտին վրա միայն: Անոր ապրած դարը, բարեբախտաբար, շատ մօտ է մեզի՝ իր երկունքով ու յուզումներով. ծանօթ են դարձեալ ամենուս դէպքերն ու դէմքերը, որոնց հետ քալեց Խրիմեանի կեանքը ու մանաւանդ ոչ մէկուն համար այլեւս գաղտնիք ունի կեանքը, որ տասնըիններորդ դարու այս մեծ Հայունը եղաւ: «Հայոց Հայրիկ»ը մեզ ամենուս ծանօթ է: Կը կարծեմ, հետեւաբար, որ կարելի պիտի ըլլայ իր գրական կեանքին հետեւիլ:

ԱՆՆԱՐԿ ՄԸ ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐՈՒՆ ՎՐԱ

Խրիմեան գրագէտը հաշտ կը քալէ Խրիմեան մարդուն ու Խրիմեան գործիչին հետ: Անդուսպ սէր մը իր տառապող ժողովուրդին վրա, հաւատքը անոր վաղւան երջանկութեանը համար եւ ուխտը դէպի այդ երջանկութիւնը քալելու՝ ահա Խրիմեանը: Այդ է իր հոգիին գիծը՝ իր կեանքին ու իր գրականութեանը մէջ:

Խրիմեան հայ հորիզոնին վրա երեւցաւ հայ ժողովուրդին պատմելու համար գաւառին ցաւը, քարոզելու քաղցրութիւնը Հայաստանի երկինքին ու նոր սերունդը բռնկցնելու համար աղատութեան կրակով: Այդ եղաւ հոգեւորական, առաջնորդ, պատրիարք, պատեիրակ եւ կաթողիկոս Խրիմեանի մտահոգութիւնը, ա՛յդ եղաւ խօսքի մար-

500-200/

դուն՝ քարոզիչ ու զրուցող խորմեանի դերը, ու ա՛յդ եղաւ մանաւանդ նախանձախնդրութիւնը գրադէտ խորմեանին:

Հայ հողին սէրն ու հայ ժողովուրդին ցաւը անուշ թելի մը պէս կանցնին իր բովանդակ կեանքի ու գործին, իր զրոյցներուն ու գրական երկերուն մէջէն: Մարդ ու գրադէտ, իր մէջ, կը ձգտին հայաստանցի գեղջուկը ազատութեան ու երջանկութեան տանելու: Տեսակ մը առաքեալ՝ կոչւած Հայուն ու օտարին խղճմը՝ տանքը կանչելու Հայաստանի ցաւերուն, ու անոնցմէ խլելու հայ գեղջուկին բարօրութիւնը:

«Ուղեքն առ Հ. Արսէն Բագրատունի».— խորմեանի գրական կեանքը 1849ին կըսկսի: Քսանըութը տարու է արդէն, եւ ուսուցիչ Պոյոյ մէկ թաղը: Գրականութեան որդը յանկարծ կարթնայ իր մէջ: Բագրատունի մէջ ուղեքն մը կը ձօնէ հայր Արսէն Բագրատունին: Գրաբար ոտանաւոր մըն է, գրւած հայկական չափով: Պատկառելի մխիթարեանը երկու տարի առաջ, 1847ին, լոյս ընծայեր էր թարգմանութիւնը Վիրգիլիոսի «Մշակակաճ»ին, յառաջաբան — ուսումնասիրութեամբ մը, ուր առջին անգամ ըլլալով, կը պարզէր Հայկական Չափը, տաղաչափութիւն՝ որով գրւած էին հայ հին շարականները եւ որուն դեռ չէր կրցած անդրադառնալ մէկը: Բագրատունի հայկական չափով ալ թարգմանած էր «Մշակակաճ»ը, հայ մատենագրութեամբ հետաքրքրողները դնելով անակնկալի մը առջեւ: Գաւառացի վարժապետը, խորմեան, առաջին հրապուրողներէն մէկը կըլլայ ու կիրաքնէ հայկական չափը, զայն գործածելու համար յետոյ ալ, իր զոյգ «Հրաւիրակ»ներուն մէջ:

Արդարեւ իր «Հրաւիրակ Արարատեան»ին մէջ ոչ միայն հայկական չափն է որ կիրարկած է, այլ նաեւ այդ տաղաչափութիւնը ներթողած անոր յառաջաբանին մէջ, ուր կըսէ.

«Որ հանդիպեալ իցեն Վիրգիլեայ Մշակականաց թարգմանութեանն՝ բարւոք եւ լիովին հմտացեալ իսկ են ի յառաջաբանի նորա այսմ հնագունի տաղաչափութեան նախնեացն. յորում հանճարեղ թարգմանիչն զօրաւոր եւ արդարացի բանիւք ընդ երկար ցուցանէ զհնոյն վայելչութեան չնորհ ընդ նորոյն համեմատեալ: Ոչ միայն բանիւք, այլ եւ արդեամբք իսկ յիւրում ճշգրիտ եւ ճարտարահիւս թարգմանութեան. առ որս չկարէ ոք յիմաստախոհ եւ յուղղադատ քննողաց երկբայիլ եւ կամ գիմադրութիւն ինչ նոցին ընդդէմ բերել»: Եւ որպէսզի իր ընթերցողները եւս տեղեակ ըլլան հայկական

չափին՝ զոր ինք ալ կիրարկած է, միեւնոյն յառաջաբանին մէջ կը բացատրէ այդ տաղաչափութիւնը, քաղելով Բագրատունիի ուսումնասիրութենէն, որպէսզի «փութաջան բանասէրն որ չեւ տիպեալ իցէ

աղբեր աւանն՝ դիպեացի այսմ վտակիս եւ ըղձակերտ լեալ յօժարեացի յաղբուրն դիմել որ յորդագոյն է եւ յստակ» :

«Մշակակաւնք»ն է ուրեմն իր ալ ահունքը՝ երբ տաղաչափել կը սկսի : Ու արդէն հայր Արսէն Բագրատունին է որ տեսակ մը գրգիռ եղած է իրեն նետուելու գրական ասպարէզը : Իր նախակարապետը, ինչպէս ինքն իսկ կը խոստովանի այդ միեւնոյն յառաջաբանին մէջ, ուր թւելով գրգիռները որոնցմէ մղւած իր քերթողական անդրանիկ երկը գրած է, կըսէ թէ երեք էին անոնք՝ սէր հայրենեաց, յորդոր մեկենասին եւ «օրինակ Մեծահանճար Քերթողին Բագրատունի» :

Յիշեցինք այս պարագան՝ ցուցնելու համար որ կեղծ-դասական շունչը որով թաթաւած են իր առաջին քերթածները Բագրատունիէն փոխանցւած է, շունչ՝ զոր դարձեալ պիտի թօթափէր քանի մը տարի յետոյ, երբ Հայաստանի գեղջուկը վերստին արթնար մէջը :

« ՀՐԱԽԻՐԱԿ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ » .— «Հրաւիրակ Արարատեան»ը, 1850ին լոյս տեսած Պոլիս, իր անդրանիկ երկն է : Հայկական տաղաչափութեամբ գրաբար քերթւած մը, ուր Խրիմեան Հայաստանի դովքը կրնէ ու անոր կը կանչէ հայ ժողովուրդը : Առաջին ճիշն է աս հայ հողին ընդերքէն՝ հեռացողներուն, ուժացողներուն, պանդուխտներուն խղճմտանքին նետւած, անոնց հողիին մէջ վերստին արթնցնելու համար հայրենի ձայնը, եւ անոնց դուրդուրանքը կանչելու գէպի հայ հողը, գէպի նւիրական կտակը զոր դարերը բերած են մեզի : Անմատչելի էր Խրիմեանի այս գործը զանգւածներուն համար, որովհետեւ գրաբար էր գրւած, ու այնպիսի շրջանի մը՝ երբ արդէն հին հայերէնը իր ուժը կորուսած վաղուց, աշխարհաբառն էր որ ծնունդ կառնէր հայ ռամիկին բարբառէն ու կը հարկադրէր հայ դրագէտին : Խրիմեանի նետածը, սակայն, առաջին սերմն էր : Ան ուղղւած էր մտքի մարդուն : Ան կոչւած էր հայրենիք հրաւիրելու քաղքենի մտաւորականութիւնը :

Զորս ընդարձակ նւագներէ կազմւած է այս Հրաւիրակը : Ասոնցմէ առաջինով Խրիմեան հայ մանուկները կը հրաւրէր դրախտ, հոնկէ կառաջնորդէ գէպի Արարատ, գէպի եղբքը Երասխին, ցոյց կուտայ դաշտերն ու արտօրէները, այգիներն ու ծաղկաստանները, կը հանէ Արարատի բարձունքը, ստորոտը կը տանի յետոյ Մասիսին, հուսկ ուրեմն Ակոսի դիւղը, զոր երբեմն Նոյն չէնցուց և զոր յետոյ երկրաշարժը կործանեց : Արարատեան դաշտը երբ ցոյց կուտայ մանուկներուն՝ Խրիմեան կողեկոյց երբեմնի չէն օրերը, ու ամայութիւնը որ հիմա կայ հոն .

Յայդ անցեալս բեղմնաբեր մինչ արկանէր մըշակն ըզտեմն
 Յուսալից էր ընդ միոյն գհարիւրաւորն ժողովել .
 Հասկաթուռ ընդ ցորենոյն փուշք մոլայտոտք են արդ բուսեալ ,
 Յայս երկիր պարարտահող ոչ եզնամովք ճըգին գարօր .
 Ոչ ի հերկ սերմանանն գրուորն լընու յուսով ի ցան ,
 Ոչ հնձողն ըզգերանդին առեալ ուրախ գայ յանդաստան ,
 Եւ ոչ սայլքն որայինք բարձեալ գըման նըռընչելով .
 Դաշտախիլ եղեն ի սպառ եւ որքք այգեացըն գինէրեր » :

*Երկրորդ նւագին մէջ Խրիմեան մանուկները կառաջնորդէ Վա-
 դարչապատ փառապանծ Հին քաղաքը պատմելով թէ ինչո՞ւ անշքացաւ
 ան , յետոյ կը հրաւիրէ Անի՝ ողբելոցելով անոր Հին փառքը եւ ող-
 բալով աւերակները որ հիմա կան , բայց եւ երգելով փառաւոր վաղը
 որ պիտի դայ հոն օր մը : Մարդարէն է որ յանկարծ կը զարթնու
 Խրիմեանի մէջ , Մեծ Տեսանողը որ կերդէ .*

Ձի ահա եկեալ եհաս դար ոսկեղէն բարենըշափ .
 Յետ այդքան երկար ճմերանդ նա քեզ բերէ նորեկ գարուն .
 Որ այժմիկ հողաբըլուր քանձըր ճիւնովք քաղեալ հեծին՝
 Հնչեսցի հարաւն ի քեզ եւ հալեսցին ճիւնքնդ դիգեալ .
 Եւ ի հողոյդ քաջարոյս ծըլին ծաղկունք նորափրօթիք ,
 Բուրեսցին անոյշ հոտով եւ գմայլիցիս դու ի նոսին
 Առաւօտ նոր արեւով ծագեսցի քեզ լուսանորոգ .
 Շինեսցին քո աւերակք եւ կանգնեսցին վայելչապանծ ,
 Ընդարձակ ըստ առաջնոյն յօրինեսցին եւ հրապարակքդ .
 Մահարձանքդ կիսաթաղ յոտըս կացցեն հսկայաբերձ .
 Այդ փըլեակ եկեղեցիքդ կախցնին դարձեալ վայելչագոյն .
 Հասկաթուռ ցորենով խարտիշացցին ողջ արտորայքդ .
 Լըսեսցին եւ նոր ի քեզ ձայն գուսանաց եւ երգեսցին .

*Երկրորդ նւագին մէջ մանուկները կը պատգնէ Էջմիածին և Ար-
 տաշատ , Օշական ու Աւարայր , հոն ուր Վարդան ինկաւ իրեններուն
 հետ .*

Ձի դաշտն արդ Աւարայրի պայծառացեալ ի ծաղկալից ,
 Ոչ յամպոց անձրեւաբեր՝ այլ ի ցօղոյ արեան քաջացն .

որոնք՝

Առ հաւատոյն նշմարիտ եւ հայրենի կրօնին ազատ
 Կամակոր նահատակեալ կատարեցան սիրով Փըրկչին :

Եւ, վերջապէս, չորրորդ նւագին մէջ՝ Խրիմեան հայ մանուկները Վասսուրական կը տանի, ցոյց տալու համար Ալգեստանն ու Վարագը, Արտամետն ու Ոստանը, Կտուցն ու Լիմը, Ալթամարն ու Նարեկը: Խրիմեան այս գլուխին մէջ խառնած է բացառիկ յուզում ու կարօտ, ու երբ հայ մանուկները ճամբու կը դնէ՝ կը զգաս որ աչքերուն մէջ լճացած է արցունքը:

Յուշ լիցի ձեզ Այրարատ եւ Մայրըն ձեր ամենածին.
Աւագանքն Եփրատայ ծնողին արգանդ յորդիս լուսայ.
Խոր Վիրապ եւ սիրեցեալ տուն Գրիգորին լեռն Սեպուհ.
Յուշ լիցի ձեզ եւ Մասիս, պետք ծերն եւ Արագած.
Տենչալի տուն Թորգոմայ, յարմէ ելեալ տարագրեցայ.
Ճոխարոյս հովիտ եւ ձորք հովային մարմանդավայրքն.
Բաղդրահոս աղբըրակունքն, այն խոխոջին յորդոր առաց.
Այն սիրուն բազմաբուրեան ծաղկունք, որոնց առիք ըզհոտ.
Դիւր լայն պարարտ դաշտաբայքն եւ այն կանաչ
մարգագետինքն:

Բերրի եւ յորդ արտաբայքն, որ ըսպասն արօրատրաց.
Յո՛ւշ ման աւերակաց տեսիլ եւ կերպն աշխարելի.
Այն հիմանց խախտեալ քարինք եւ այն նշխարք մանրակոտոր.
Մարմարեայ սիւնք մամուսպատ և քաւալեալ այն մահաքանգ.
Այն փըլեալ եկեղեցիք եւ տանարաց մնացեալ կամարքն.
Այն ամայի վաճառայքն եւ մոռացեալ ուխտատեղիքն:
... Ասացէք եւ դուք նըմա մնասցիր ողջամբ, ո՛վ Հայաստան:

Խրիմեանի այս երկին մէջ կը տիրէ կեղծ դասական շունչը որ վենետիկէն սարգեցաւ մեր զրականութեան մէջ: Բայց եթէ Բագրատունի կրցաւ բացառիկ թուիչք մը դնել իր «Հայկ Դիւցազն»ին մէջ ու հոն թափել լեզուի եւ ոճի ամբողջ դանձ մը, իրեն հետեւողները չնչասպառ ինկան իրենց թուիչքին մէջ: Այսուհանգերձ Խրիմեան ալ ունի սլացքի պահեր ու գիւտեր ոճի ու մտածման, աղքատ տողերու հետ խառն:

«ՀՐԱԽԻՐԱԿ ԵՐԿՐԻՆ ԱԻԵՏԵԱՑ».— «Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց», 1851ին տպւած Պոլիս, իր երկրորդ զրական երկը կըլլայ: Հայկական չափով քերթւած մըն է աս ալ, ուր Խրիմեան կը փառաբանէ Պաղեստինը, Աւետեաց երկիրը, ու մարդոց հոգիները կը հրաւիրէ անոր բարձրագոյն գեղեցկութիւններուն: Ու արդարեւ, Խրիմեանի երկրորդ մտահոգութիւնն է հայ մարդուն մէջ արծարծել Նազովրեցի վարդապետին կտակած խօսքը, հոն թափել Աւետարանը

իր բարութեանը, քաղցրութեանը ու իմաստութեանը մէջ: Ան
կը ձգտի Քրիստոսի քարոզած խօսքը ուսուցանել հայ մարդուն, անոր
մէջ վառել Աւետարանի ոգին՝ փոխանակ բառերուն, ու եկեղեցիին
մէջ խորհուրդը սիրցնել ձեւին, ծէսին տեղ:

Եթէ ընդարձակ երգերէ կը բաղկանայ այս Հրաւիրակը, ուր
յաջորդաբար կը նկարագրւին Աւետումն ու Բեթղէհէմը, Յորդանանն
ու Թափորը, Սիոնի Վերնատունն ու Գեթսեմանին, Գողգոթան ու
Յարութիւնը, եւ ուր Խրիմեան ջանացած է Աւետարանի ճշմարիտ
չունչը ոգեկոչել՝ անձնատուր եղած ուսուցիկ հռետորութեան մը
թեւերուն:

Միեւնոյն կեղծ-դասական շունչն է որ կիշխէ «Հրաւիրակ եր-
կրին Աւետաց»ին՝ մէջ ալ՝ ինչպէս «Հրաւիրակ Արարատեան»ին:
Բազրատունին է որ իր թափին ներքեւ կը սլահէ դեռ Խրիմեանը, որ
զոհն է իր թւականին: Այն օրերուն դեռ սրբապղծութիւն էր հայ
գրագէտին համար՝ ամբօխին իջնել, ու անոր հասկնալի դառնալ: Ու
դարմանալու չէ որ զանդւածներուն սրտին խօսելու կոչւած երկու
երկեր՝ որոնց մէջ Վասպուրականի ծաղիկը իր հոգիին բովանդակ
քաղցրութիւնն էր թափեր ու տեսանողի իր անսանձ թռիչքը, չկրցան
հայ գրականութեան անցնիլ, որովհետեւ ժամանակալքէպ էին ար-
դէն իրենց ձեւին մէջ, ու անմատչելի սերունդին՝ որ այն օրերուն
արդէն ծարաւ էր նոր սնունդի մը:

Ինչ որ ուշագրաւ է սակայն՝ Խրիմեան չէ կրցած չղթայիլ
դրաբառի կապանքներուն մէջ: Ան սկսած է արդէն մեղանչել դրա-
բառի օրէնքներուն դէմ, ու ռամկօրէն խառնել իր դասական սլաց-
քին: Գրաբառ հուրքով զինովցած արեւստագէտին մէջ՝ արդէն ժո-
ղովուրդը սպրդած է գաղտուկ: Խրիմեան իր յառաջարանին մէջ
հազիւ կը համարձակի ըսել:

«Ի դոյզմ տեղիս ոչ անհա համարեցի գաշխարհիկ կամ ժո-
ղովորդախօս լեզւին գոմն եւ գրանի ի կիւր արկանել, զի մերք կրնա-
տումն բառին հարկադրէր, եւ մերք եւս բանն այնպէս յարմարէր:
Եւ ինձ այնպէս քւի քէ գեղեցիկ եւս է խառնումն երբ քերթողին՝
գրական եւ ժողովուրդին աշխարհիկ գիրար գրկեն դուն ուրեք ըստ
տեղւոյն վայելչութեան և այն առաւել ևս յարմարի ի չափական բանս,
որոց օրինակք երեւին ի նախնի մատենագիրս: Եւ բարեկամ եւ սիրող
եմ իսկ ժողովրդական լեզւին, այլ ոչ երբեք յանդգնիմ գղասական
ոսկեղէն լեզու մեռեալ համարել եւ քափել գայն ընդ մեծին Սահա-
կայ ի հող եւ միքէ ապականի՞ ոսկին»:

Շատ չանցած Խրիմեան պիտի մօտենար ամբօխին, դայն գերե-
լու համար տակաւ:

« Արծուի Վասպուրական ».— Ծարժումի ծարաւ է արդարեւ Խրիմեանի հողին: 1854ին վարդապետ ձեռնադրեալ Սղթամար՝ փորձ մը կընէ հոն թերթ մը հանելու: Կը ձախողէ իր փորձը, ու Խրիմեան կանցնի Պոլիս, ուր «Արծուի Վասպուրական»ը լոյս կընծայէ 1855ին ամսաթերթ, Օտեան Պօղոս աղայի օժանդակութեամբ հաստատուած տպարանի մը մէջ, Սկիւտարի Ս. Խաչ թաղը, որուն քարոզիչն էր: Պոլիս կը տպւի թերթը, բայց դաւառն է անոր շունչ տուողը:

Առաջին ճիշն է աս զոր գաւառը կը մխէ Պոլսոյ սրտին մէջ: Խրիմեան անով իր բուն առաքելութիւնն է որ կը սկսի: Ան կը բանայ առաջին պատուհանը, ու կը մատնահարէ մարդոց խղճմտանքներուն:

Տարի մը Պոլիս լոյս կը տեսնէ այս ամսաթերթը, ու երբ 1858ին Վան կանցնի Խրիմեան, Վարազայ վանքը, հոն ալ կը փոխադրէ թերթն ու տպարանը: Հայաստանի առաջին տպարանն է ան: Եթէ նկատի չունենանք Երուսաղէմն ու Իզմիրը՝ որոնք Հայաստանի համար նոյնքան դաղուիթ էին որքան Պոլիսը, Կիւթէմպէրկ առաջին անգամ Վարազայ վանքէն է որ կը ժպտի հայ գեղջուկին, ու կը սկսի հրաշքներ պատմել:

Մինչեւ 1864, վեց տարի կը շարունակէ Խրիմեան իր ամսագիրը Վարազայ վանքին մէջ: Բայց այդ վեց տարին բաւական էր որ սերմը նետէր: Գաւառը կարթննար արդէն:

« ԱՐԾՒԻԿ ՏԱՐՈՆՈՅ ».— Երբ 1862ին Խրիմեան կը նշանակուի Մուշի առաջնորդ, միասին կը տանի իր տպարանն ալ: Ու հոն, Ս. Կարապետի վանքին մէջ, լոյս կընծայէ ան «Արծուի Տարօնոյն», 1863—1865, իրր կիսամսեայ՝ Գարեգին վարդ. Սրեանձտեանցի աջակցութեամբ:

Նպատակ չունենալով Խրիմեանի երկերուն ամբողջական վերլուծումը ընել հոս, հարեւանցի կանցնինք նաեւ իր հրապարակագրական գործունէութեանը վրայէն: Ըսենք միայն որ Խրիմեան կորոնէր հայ հողին ընդերքը՝ դարերուն ճիշը պոռթկացնելու համար: Ու ան տակաւ կրցաւ գաւառը դարձնել հայ ժողովուրդի մտահոգութեանց առանցքը:

Աւելին: Ան լեզու դրաւ գաւառացիին բերանը: Զգացուց անոր որ հեռաւոր քաղաքներէն եկած անուշ երգերը, ճառերն ու խոստումները չեն որ պիտի կարենան իր վէրքերը ամօքել: Սորվեցուց անոր որ ինքը պէտք է տքնի, ինքը պէտք է պատուէ հողին ընդերքը:

Խրիմեանն էր որ ստեղծեց հայկական հարցը՝ որովհետեւ կրցաւ զանիկա հայ հողին կապել:

« ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՆԻՅ ».— «Մարգարիտ Արփայութեան Երկնից»ը (Կ. Պոլիս, 1866) տեսակ մը քրիստոնէական է՝ ուր Խրիմեան կը բացատրէ Աւետարանն ու անոր վարդապետութիւնը: Գաղաքներու մոլութեանց մէջ թաւալող հայութեան ուղղափառ առաւելապէս այդ խրատականը, որ Աւետարանը ցոյց կուտայ փրկութեան միակ ճամբան, որովհետեւ «ինչ որ Աւետարան գործեց, կարող չեղաւ գործել հին եւ արդի աշխարհին մէջ ո՛չ իշխանութեանց զէնք, ոչ իմաստասիրաց զիւտք»: Խրիմեան կը հաւատայ որ Աւետարանին մէջ միայն պէտք է փնտռել քրիստոնէութեան ճշմարիտ ոգին, որովհետեւ «չի կայ բնաւ գիրք մը կամ մարդկային հանճար եւ իմաստութիւն, որ կարողանայ մարդոց ստահակ հոգին ուղղել, բայց միայն Աւետարանն»: Ու ան Աւետարանի ոգին առաւելապէս թաղենաժողովը գտնէ Մատթէոսի հինգերորդ, վեցերորդ եւ եօթներորդ գլուխներուն մէջ՝ որոնց վերլուծման նւիրւած է իր գիրքը:

Խրիմեանի լեզուն իր ժամանակին աշխարհաբան է արդէն՝ դրաբառի հետքերը վրան: Այնուամենայնիւ սահուն է եւ հաճոյքով կը կարդացւի:

« ԽԱՉԻ ՃԱՌ ».— «Խաչի ճառ»ը, 1876ին Պոլիս տպւած, նկարագրութիւնն է Գրիստոսի վերջին օրերուն, ուխտին ու մատնութեան, չարչարանքին ու յարութեան՝ բանաստեղծական աւելնով մը գրւած: Գեղեցիկ խրատական մը կայ գրքին սկիզբը, «Յորդոր առ իմ պաշտօնակից եղբարս եւ խաչակիր ուխտն եկեղեցւոյ»: Յաջորդական գլուխներու մէջ Խրիմեան կողեկոյժէ Սիոնի վերնատունն ու դատական դառը, եւ Յիսուսի հետ կը պտտի Գեթսեմանի ձորը, դատաւորներուն առաջ, դէպի խաչին ճամբան, Բեթելայ սարին վրա, դէպի Գողգոթա եւ գերեզման, ի վերջոյ յանդելու համար բարոյական ընդլայնումներու՝ պարսաւելով աշխարհը որ Յիսուսի դէմ կը կուրի, պարսաւելով մամոնան եւ նւթապաշտութիւնը մարդուն:

« ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԻՒՐ ».— «Ժամանակ եւ Խորհուրդ իւր» 1876ին Կ. Պոլիս հրատարակւած, փունջ մըն է իմաստասիրական մտածումներու, ուր Խրիմեան կը ներբողէ հայ կեանքը արեւելեան մտեան օրէնքներով ու մտայնութեամբ պատւաստելու փորձը՝ որպիսին էր սահմանադրութեան ներմուծումը թրքահայութեան մէջ, Եւրոպայի ներարկած աւելը զառամեալ Արեւելքին, ուրկէ երբեմն կը ծագէր լոյսը: Այդպէսով է որ հայոց մէջ ալ պիտի տիրէ հաւասարութիւնը՝ իրաւունքի եւ պարտականութեան, փառքի եւ պատւի, ուսման եւ յառաջդիմութեան մէջ եւ այդպէսով է որ աշխարհ պիտի հասնի հանգրւանի մը, ուր «գոռող առիւծը բնակի աշխատա-

ւոր եղան հետ»։ Բայց, ըստ Խրիմեանի, չպիտի դայ այդ օրը՝ քանի ղեռ խաւարի մէջ է հայ ժողովուրդը, քանի ղեռ կապրի տգիտութիւնն ու հպարտութիւնը, եւ քանի ղեռ հոգիներուն չիշխեր «Աւետարանի գերասպան՝ սէրը»։

« ԴՐԱՆՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔ ».— «Դրախտի Ընտանիք»ը, 1876ին Պոլիս լոյս տեսած, մէկն է Խրիմեանի գլուխ գործոցներէն։ Տեսական ընտանիք մը կը նկարագրէ հոն, ու կը պարզէ ուղին որ այդ երջանիկ օթեւանը կը տանի։

Յաջորդական գլուխներով Խրիմեան կը պատմէ առաջին ամուսին կեանքը դրախտին մէջ ու հոնկէ արտաքսուելէ յետոյ, հայ նահապետական տունը, որ կար ու այլեւս չկայ, ամուսնանալու, տուն եւ ընտանիք կազմելու պարտքը մարդուն, ու կը պարզէ թէ ինչպէս պէտք է կենակից մը ընտրել, թէ ինչ են հարսնիքն ու պսակի խորհուրդը, այդ եւ կնոջ փոխադարձ պարտքն ու իրաւունքը, թէ ինչ է մօր մը պարտքը իբր դայեակ, զաւակներուն տրեւիք դաստիարակութիւնը, եւ անոնց պարտքը իրենց ծնողքին հանդէպ. ան կը բացատրէ ի վերջոյ թէ ի՞նչ է ծնողքի մը մահը ու անոր օրհնութիւնը, մեռնողներուն կտակն ու յիշատակը, տաներէց քահանայի մը պարտքը, եւ թէ ինչ են պատկառանքն ու ազատութիւնը ընտանիքի մը մէջ, ի՞նչ են մանաւանդ ընտանիք մը երջանկացնող ու դժբախտ ընող պարագաներն ու պատճառները. յորդոր մըն է իր վերջաբանը՝ հեռու մնալու մոլութիւններէ, ու հետեւիլ փրկարար ճամբուն, — ուսում, դաստիարակութիւն, Աստուծոյ էրկիրը։

« ՀԱՅԳՈՅԺ ».— «Հայգոյժ»ը 1877ին լոյս տեսած Պոլիս, Խրիմեանի ճիշն է Հայաստանի տառապանքին համար։ Խրիմեան հոն կողբայ հայ ժողովուրդի դարաւոր վիշտը, ու կաղաղակէ. «Ողբամ զքեզ, հայոց աշխարհ, զի քո կեանք ողբերգութիւն է»։

Ահա եւ հատուած մը անկէ.

« Բայց դարձեալ ողբամ զքեզ, անտերունչ ժողովուրդ Հայոց, զի քո մնացորդ նիւթեր անխնայ անխնայ փախու քո ժառանգի քեզիդ։ Առաջ քո կեանքի՝ քեզի վերջին, միշտ ողբերգութեամբ լի է։ Մովսէս չէ միայն որ զքեզ կողբայ, Նադեմ, Ղազարիկ, Լաստիվերտացի, Մեծփեցի, Առաքել պատմագիր — այս ամեն իրենց ժամանակին մէջ զքեզ ողբացին։ Ո՛հ, ես էլ քո ողբերգուն եմ. երանի քեզ յետինն լինէի եւ այլ եւս չծնէր քեզ ողբերգու, այլ եւս անպահապան այգիդ նոսրաց չլինէր, երթայր եւ այլեւս չդառնայր անդրէն քո տառապանաց տարին եւ ժամանակ։

« ... Բագրեւանդայ փոքրիկ հօտին փոքրիկ հովիւներ, ով
 ֆահանայֆ, քէ ողջ մնացեր էֆ, առէֆ ժամհարներ հետ ձեզ, գնացէֆ
 շրջեցէֆ ֆաղաֆի փողոցներ, տներ եւ տան մուք խորշեր որոնցէֆ.
 շրջեցէֆ նաեւ գեղերու եւ դաշտերու մէջ, ժողովեցէֆ ուր եւ գտնէֆ
 հայոց անքաղ մեռելներ, զի մեռելնորու տէրերը քողին ու փախան.
 ծնողֆ փախան՝ գաւակներ քողուցին, գաւակներ փախան՝ ծնողֆ
 քողուցին, նոյնպէս անբաժան սիրելի ամուսիններ սէրը մոռցան,
 զիրար քողուցին ու փախան:

« ... Մի-մի կամ ուրոյն-ուրոյն գերեզման մի փորէֆ այդ ան-
 տէր մեռելներուն, այլ բոլոր միահամուռ խոր վիհերու մէջ քաղե-
 ցէֆ. միայն խաչքարէ նշան մի կանգնեցէֆ հողակարկառին վրա. ես
 աստ կարճանագրեմ նոցա սուրբ եւ անմահ յիշատակը.—

« Աստ կատարեցան քրիստոնէութեան եւ հայ անւան համար
 ֆիւրդերու անաղորմ սրէն, օսմանեան տէրութեան հինգ հարիւր
 տարւան հաւատարիմ հայեր »...

« ՎԱՆԳՈՅԺ ».— «Վանգոյժ»ը գրած է Վանայ մեծ հրդեհին
 առթիւ, 1877ին իրբեւ «Կուց մի ջուր լւր ալրած հայրենեաց վրա»,
 երբ «գեղեցիկ Վան, Վասպուրական աշխարհի զարդն ու պսակ»,
 ենթարկեցաւ սարսափելի աղէտին: Այնպիսի պահու մը, երբ Վոս-
 փորի ափերուն վրա օսմանեան ինքնակալը սահմանադրութիւն կը
 շնորհէր իր ժողովուրդին, «այս ուրախ օրերուն, ո՛հ, մոլեգնու-
 քեան հուրն ֆեղ լափեց, ծուխով եւ մուխով խեղդեց ֆո խնդութեան
 ձայն եւ շունչ, եւ երբ մայրաքաղաքն իւր համայն գաւառներով
 հրավառութեան տօն կը կատարէր, դու, հէֆ ապերջանիկ Վան, ֆո
 տօն հրավառութիւն չէր, այլ համահարակ կրակ մի, որ մի գիշեր-
 ւան մէջ սպառեց զֆեզ»:

Կողբայ խրիմեան իր հայրենիքին սուգը, բայց յուսահատ
 սգաւորին ճիչը չէ իրը: Ան կը հաւատայ որ փրկելիք դարձեալ պիտի
 վերածննի մոխիրներուն մէջէն ու պիտի վերականգնի Վանը: Ու ան
 աշխատանքի կը կանչէ Վանը, որպէսզի յուսահատ նստած չողբայ
 ապաժոյժ աւերակներուն վրա, այլ թողէ մեռելը, սգոյ հանգէսը
 կատարէ եւ ձեռք առնէ բահն ու բրիչը.

« Թէ յիբաւի ձեր արիական նախնեաց նմանող հարազատ որ-
 դիմներն էֆ, այս հրոյ եւ սրոյ ժամանակին մէջ ցուցէֆ ձեր առա-
 ֆիւնութեան հանդէսը, զօրացէֆ ու զօրացուցէֆ վատած որդիները,
 նկուռ մի լինիֆ փորձութեան առաջ՝ զի մարդուն կեանաց նմանապարհ
 այս աշխարհիս վրա լի է դժնդակ փուշերով: Առաքինիֆ միայն գայն
 կոխելով կանցնին, իսկ վատասիրտներ կը լճանին:

« Կոխեցէ՛ք եւ անցէ՛ք, ով աշխատաւոր եզինք, մի քափառի՛ք ու հեռանա՛ք ձեր աւերակ ագարակէն, ելէ՛ք դարձեալ գոյգ-գոյգ լծեցէ՛ք, ձեր սամառի՛ք պինդ կապեցէ՛ք ընկերական սիրով, հեծելով, փնչալով վարեցէ՛ք այդ տառապանաց ակօսն. ժիր մշակներ, գոգնոց կապեցէ՛ք, լի յուսով ցանցէ՛ք ձեր վաստակասէր քրտանց սերմն. պահ մի եւս սպասեցէ՛ք, զի ձմեռ է, ձիւն եւ սառնամանի՛ք ծածկեր եմ մեր աշխարհ: »

« Գարուն մօտ է: Հայոց աշխարհ, պիտի գայ ծիծեռնակ քեզ աւետիս տայ, քէ Թուրքիոյ աշխարհին երկունք կանցնի եւ իւր վերածնութեան օրը հասած է եւ դու տես յայնժամ, քէ ինչպէս այդ մոխրակոյտ ագարակն անդրէն բողբոջելով կը կանաչի, եւ քո վերջն քարգաւան կը լինի քան զառաջին: »

« Դու լոյս եւ արեւ կը սիրես, ժողովուրդ. լոյս եւ արեւ գեղ պիտի վերածնին, քո հրայրեաց երկիր մարգագետին կը դառնայ. լուսին ի վերուստ, վերայէդ անցնելով պիտի գարմացմամբ հայի, երբ տեսնայ զը Արծրունեան աշխարհի որդիքներ համակ արծապէս նորափետուր գարդարած եմ զոր բռնութիւն փետտեց, որ լերկամարմին, անպատանօ մեռնին... »

« ՍԻՐԱՔ ԵՒ ՍԱՄՈՒԷԼ » . — « Սիրաք եւ Սամուէլ » ը յաջորդ տարին՝ 1878-ին Լոյս տեսաւ Պոլիս: Բարոյական դասերու շարք մըն է ան՝ հայ երիտասարդութեան ուղղած: Հայր մըն է Սիրաք որ իր Սամուէլ զաւակին կը բացատրէ թէ ինչ է մարդուն կոչումը, բնական եւ բարոյական օրէնքները որ աշխարհը կը վարեն, թէ ինչո՞ւ անհաւասարութիւնն է մարդկային ընկերութեան առանցքը, թէ ինչո՞ւ կան տէրեր եւ հպատակներ եւ ուր կը սկսի ու կը վերջանայ անոնց փոխադարձ պարտքն ու իրաւունքը. կը պարզէ որ հասարակ ժողովուրդն է մարդկութեան կորիզը եւ ճշմարիտ ազնւականութիւնը հոգւոյ մեծութեան մէջ է, թէ հոգն ու աշխատանքն են կեանքի աղբիւրը, ու տնտեսութիւնը, խնայողութիւնը միայն յառաջդիմութեան կը տանին, եւ թէ տքնութիւնն է քաղաքակրթութեան ուղին: Ու կ'ուսուցանէ Սիրաք թէ փուշը կայ ծաղիկին հետ, ու տառապանքը երջանկութեան քով, թէ մեղքերը անկման կը տանին ժողովուրդները ու արդարութիւնը կը բարձրացնէ զանոնք, թէ աղէտները անպակաս են մարդու գլխուն, անոնք որ բնութենէն կուզան, ու անոնք որ մարդոց ձեռքով կը հասնին, ու ի վերջոյ կը խօսի ընկերասիրութեան վրա, այն որ միակ դարմանն է աշխարհի ցաւին, այն որ Աւետարանը կուսուցանէ մեզի: Ան է որ խաղաղութիւն ու երջանկութիւն պիտի բերէ մարդոց: »

«ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ» . — «Պապիկ եւ Թորնիկ»ը *էջմիածին լոյս տեսաւ 1894-ին* : Հայրենասէր գեղջուկին խօսակցութիւնն է իր Թորնիկին հետ : Այս գիրքը Խրիմեանի գլուխ գործոցը կարելի է սեպել : Կաթողիկոս Խրիմեան հոն հողին փառքը կերգէ , ու հայ ժողովուրդը կը հրաւիրէ կապւած մնալ հողին ու իր աշխատանքին : Այս գործին մէջ Խրիմեան կը փառաբանէ ստեղծագործ աշխատանքը , առանց որուն տնտեսական բարօրութիւնն չկայ , ու առանց տնտեսական բարօրութեան՝ չեն զարգանար ու բարգաւաճիր ժողովուրդները :

Պապիկն է որ կը խրատէ Թորնիկը .

« Ես այսօր նոր փեսայ քոռնիկ տարի դաշտ . գութան լծել տւի , մանը քոռնիկին ձեռք տւի , ձեռքս գլխուն վրա դնելով՝ նահապետական օրհնութիւն կադդացի , եւ զինքը կրկին հողագործութեան հետ պսակեցի , հողին եւ գութանին հետ կապեցի . եւ գիտե՞ս դուք որ Պապիկ պսակն անփակտելի պէտք է լինի : Թորնիկ այժմ երկու կին ունի , իմացե՛ք , մի կինը Շուշանն է , որու հետ պսակեցաւ սուրբ ամուսնութեամբ . մի կինն ալ հայրենատուր ժողովուրդեան հողին է , որուն հետ ես կապեցի Հայր Աբրահամու օրհնութեամբ : Շուշանը զաւակներ պիտի բերէ Թորնիկին համար , հողն ալ հաց պիտի տայ բոլոր ընտանեաց համար : Կ'աղօթեմ որ Աստուծ պահէ Շուշանը և շատ ապրի . բայց Շուշանը մահկանացու է , քէ մեռնի՝ Թորնիկ մի ուրիշ Շուշան ալ կը գտնէ , իսկ եթէ հողը մեռնի , էն ժամանակ բոլոր Պապիկ տանն ընտանիք միասին կը մեռնին : Եւ ի՛նչպէս կը մեռնի հողը , որ Ադամէն մինչեւ էս օր կայ ու կը մնայ անմահ : Խօսիմ ձեզի քէ հողն ինչպէս կը մեռնի . — այն անբախտ օրը , երբ Թորնիկ ձեռքը մանէն ֆաշելով՝ հողագործութիւն չի շարունակեր , կամ հարստանալով կը բարձրամտի՝ այլ եւս ամօք կը համարի գիւղին մէջ կամ գիւղական ընկերութեան հետ ապրիլ , կը քողու գիւղն ու հող՝ կերթայ ֆաղաֆացի կը լինի : Եւ կամ դժբախտ օրեր կը հասնին իր վրա , երբ յուսալով քէ շատ հողեր ունի , պարտք անելով իրարու վրա կը բարդէ , պարտատէրն հողերը կը գրաւէ , ո՛հ , Թորնիկն անհող կը մնայ » :

Եւ ուրիշ տեղ մը .

« Ամբողջ գործութեամբդ աշխատիս հողը ձեռքէ չհանել . ոչ միայն հողը ֆեգ պէտք է , որ հաց կուտայ ֆեգ , երբ աշխարհի վրա կապրիս , այլ եւ անոր համար , Աստուծ շատ արեւ տայ ֆեգի , որ երբ մեռնիս՝ գերեզմանիդ համար ալ երկու կանգուն հող պէտք է . չգիտե՞ս դու , մարդիկ գերեզմանի հողին վրա ալ կը կռնին . վա՛յ անոր , որ կը մեռնի և քաղւելու տեղ չունի , զի գերեզմանի հողն եւս

մարդուն համար մի սեպհական իրաւունք է: Ասել կուգեմ, Թոռնի՛կ, մարդ իր ծնած օրէն հողով կապրի, եւ երբ մեռնի, դարձեալ հող պէտք է որ անոր տակ քաղի:

« Այսպէս, Թոռնի՛կ, հողը պէտք է կեանքին եւ մահուան օրը, ասոր համար Պապիկը քեզ հողին հետ կապեց ու սլակեց, որ պինդ գրկես հողը, չքողուս որ ուրիշներ ձեռքէդ յափշտակեն, դու անհող մնաս, սրտով լինիս, երբաս ուրիշի տուններ վարձկան մշակ դառնաս ... »:

« ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ԺՈՂՈՎ ». — *Չուզեց ամուլ անցընել իր ծերութեան օրերն ալ: Կաթուղիկոսական գահուն վրա եւս Հայոց Հայրիկը մնաց տրամադիր միշտ խօսք մը ըսելու հայ Ժողովուրդին: Վերջին տարիներու իր մտածումները ան կը պատմէր իր շուրջիններուն առաւելապէս մտերիմ զրոյցներու ձեւով: Բայց գրիչն ալ չլքեց: Քանի մը քերթածներ կը մնան արդարեւ ծերունի Սրբմեանէն: Այդ չըջանէն են, օրինակ, « Թագաւորաց Ժողովը », « Սափահինի նմանութիւնը », ողբ մը Գրիգոր Ջանշեանի յիշատակին, ու քերթած մը Հաղարձինու վանքին նւիրած:*

«Թագաւորաց Ժողովը»ը 1900ին *Լոնտոն տպւած է: Երգիծական ոտանաւոր մըն է՝ ուր կը պատմէ թէ ինչպէս*

Մեր աշխարհի քագաւորներ
Ժողովան մի օր եկան մի տեղ
Սկսեցին կարգով խօսել,
Եւ իրարու քեֆ հարցնել.
Արդեօք, ասեմ, ամենուս մէջ
Ո՞վ հանգիստ քուն ունի գիշեր:

Ու աշխարհի հզօրները խօսք կառնեն կարգաւ: Սէզ Աւստրիոնն է որ կը բարբառի նախ.

Իմ քունս խաղաղ է եւ անուշ,
Ունիմ ահեղ նաւատորմիդ
Անպարտելի եմ ի ծովին
Ովկիանոսն է իմ պարիսպ.
Կղզիս փակեր է շրջապատ,
Իմ բազուկներս պարգեր եմ ես
Միևէ Հնդիկս եւ Հիմաստան:
Թէ հալածեն զիս ցամաքէն,

Ես ի ծովուն լողալ գիտեմ .
Գլուխս դնեմ ոսկի բարձին
Հանգիստ քնեմ ես ապահով :

Կարդաւ կը խօսին Քայզերն ու Ֆրանսան, Ֆրանց-Եօսէֆն ու Յարը, յետոյ Սուլթանը՝ որ կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ խաղաղ կը քնանայ ինքը գիշերը .

Ձեռք ձեր քաշեմ գիւ չորս կողմէն .
Իմ ձեռք բռնեմ ձեր օձիքէն .
Քարշեցէք որքան կամիք,
Եւ ես անշարժ մնամ ի կեդրոն՝
Զնաշխարհիկ Բիւզանդիոն .
Վա՛յ աւուրն, որ միանաք
Զիս մէկ կողմէն քարշէք ի բաց .
Այդ յաւիտեան դուք չէք տեսնար...

Խրիմեան Պելճիքային է որ կուտայ վերջին խօսքը : Ու անոր բերնով է որ կը պատգամէ թէ վաղանցուկ են աշխարհի բոլոր ուժերը, թէ միակ զօրութիւնը ժողովուրդին սէրն է ու բարօրութիւնը, ու կը հրաւիրէ ազգերը որպէսզի կռիւը աւանդեն .

Հերիք այսօր մեծութեան տենչ .
Բաւ եւ շատ է . սահման դրէք .
Հերիք անթիւ գէնք ու քանակ,
Զինուորական տուրք անփանակ
Ժողովուրդի բառնալ քամակ .
Բարդելով բեռնն ծանրագոյն
Անտանիի եւ դժնդակ
Ազգեր ողջոյն հեծեն ողորմ,
Բողոքում են մինչեւ յերկինս :
Մի՞թէ կարծէք արդար Աստուծո՞ւ
Անտես առնէ իր դատաստան :
Բաւ է դրէք սուրբն ի պատեան,
Ողջունեցէք խաղաղութիւն :

Անպաճոյճ սողերու մէջէն՝ Վասպուրականցի ծերունին կողեկողէ խաղաղութիւնը աշխարհի վրա, կարծես տեսնելով ահաւոր սպանդը որ պիտի գար...

«ՎԵՐՁԱԼՈՅՍԻ ՁԱՅՆԵՐ».— «Վերջալոյսի Ձայներ»ը 1901/ին Գահիրէ տպւեցաւ: Խրիմեան Հայրիկ հոն հաւաքած է իր տասնի չափ ոտանաւորները, գրւած զանազան թւականներու:

Գրքոյկը կը բանայ «Ողբացեալ Զինուորի Յիշատակին»ը: Զինուորն է որ կը կտակէ իր զինակիցներուն.—

Աստուած ըստեղծ զմարդ հողագործ,
Դաշտի մըշակ աշխատաւոր,
Անէ՛ծք ձեռին այն չարարեաւոր,
Որ զմարդն արար արիւնագործ:
Ասեմ մարդիկ աշխարհաբան.

«Գայ ժամանակ մեզ ոսկեդար,
Գահեքն ամեն գան ի համբոյր,
Ուխտեն դնել սուրն ի պատեան.
Առիւծ՝ դառնայ հեգ, անմըռունչ,
Գայլ՝ ընդ գառին շրջին յարօտ,
Արեան դաշտեր ծաղկին շուշան,
Խաղաղութիւն տիրէ աշխարհ»:

Այդ երա՛գ է, չե՛մ հաւատար.—
Ես միտ բերեմ Քրիստոսի բան.
Լաբեցին ազգ ազգի վերայ,
Աշխարհ դառնայ մի ծով արեան:

Յաջորդ ոտանաւորը նւիրւած է «Ողբացեալ Զանշեւի Յիշատակին», Խրիմեան որբուկ Սոնէին կը բացատրէ Զանշեւը, կը մաղթէ որ հայ որբուկը ծաղկի, հարսնանայ, կը մաղթէ որ ինքն ալ իր աչքերովը տեսնէ որբուկին երանութիւնը.

Ո՛ տայր եւ ես ողջ մընայի,
Քո հարսնութեան երգ երգէի,
Մինչ վերածնին Հայոց որդիք,
Եւ Հայաստան յառնէ փառօք:

Յաջորդ ոտանաւորները իբր նիւթ ունին «Խաւիակայ Զեմումն», «Դիւցազն Կարինէի Յիշատակին», «Բէթլէհէմի Ծաղիկ», «Իմ Ուխտ Թաղէի Վանուց», որոնց կը յաջորդեն երեք գրաբար հին ոտանաւորներ՝ «Մրմունջք Հայրենասիրի առ Քաջն Վարդան եւ Նիգակա-

կակիցս իւր» (1869), «Ողբերգութիւն առ Քաջն Վարդան եւ Նիգա-
կակիցս իւր» (1875), «Ողբերգութիւն ի Յիշատակ Տօնի Սրբոց Ղե-
ւոնդեանց» (1876) :

«ՈՂԲԱՅՈՂ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ».— «Ողբացող Խորենացիին» *Խրիմեա-
նի վերջին երկն է, 1902ին տպած էջմիածին: Հայոց Հայրերկը հոն
կը գանգատի Մովսէսի բերնով Ս. Մեսրոպին՝*

Ո՛րվ հրաշալի դպրութեան Հայր,
Դու գիր տիր եւ դպրութիւն.
Գիր չի սիրեր Հայոց ազգ,
Անսիրող է իմաստութեան,
Հոգին հալարտ եւ բարձրայօն...

*Դառնութիւն կայ այս քերթւածին մէջ: Հոն Խրիմեան կողեկո-
չէ Խորենացին, որ իր հոգին իր ժողովուրդին համար քամեց, եւ ի
վերջոյ լքեցաւ ու հալածւեցաւ.*

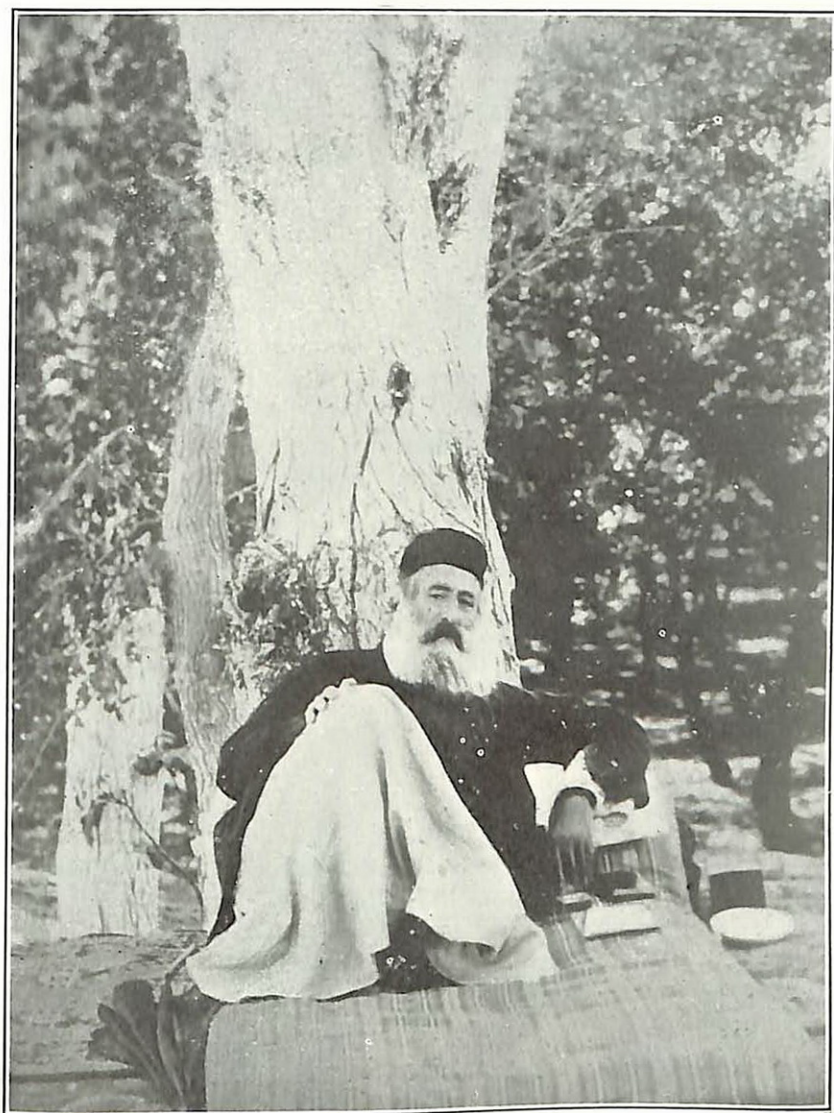
Հոգեպահիկ հացին կարօտ,
Թողեր գրիչ, Թողեր գրքեր,
Գնացել ջաղցալան է եղել:

Գ.

ԻՐ ԱՐԻԵՍՏԻՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇԵՐԸ

*Դժւար է արւեստի կարկինով Խրիմեանին մօտենալ, ինչպէս
առհասարակ հայ գրականութեան շատ մը դէմքերուն: Ժողովուրդի
մը մէջ որ նոր կը կերտէր իր նոր գրականութիւնը դժւար է եւրո-
պական իմաստով արւեստագէտներ գտնել: Ոչ միայն միջավայրն
ու պայմանները ժխտ էին ստեղծելու խմորով ու գործով արւես-
տագէտներ, այլ նաեւ կեանքը այլուր կը մղէր արւեստի կայծ ունե-
ցող մարդիկ: ԺԹ. դարը, որ երկունքի դարն էր հայ ժողովուրդին,
հանրային ուրիշ ասպարէզներու լծեց գրականութեան սահմանած
դէմքերը, ոմանց ուսին դպրոցներու լուծը դնելով, ոմանք միւրճե-
լով հրապարակագրութեան կամ յեղափոխութեան մէջ: Ու շատ մը
գրագէտներ ալ իրենց կեանքին ամենէն թարմ տարիները տւին լեզու
մը որոնելով մեր նոր գրականութեան համար:*

*Այդպիսի չըջանի մը դեռ կանուխ էր արւեստագէտի մը գալը
դաւառէն: Խրիմեան խարխալելով եկաւ ասպարէզ: Իրմէ անմիջա-*

Հ Ա Յ Ր Ի Կ

սկէս առաջ գրականութիւն մը չկար, որով սնած ըլլար ինքը. ոչ ալ լեզու մը կար գեռ՝ գեղեցիկ խօսելու համար ամբօխին: Խրիմեան քաղեց բնութենէն ժառանգած կրակին ուժովը:

Արեւստագէտ. ո՛չ, արեւստագէտ մը չէր՝ բառին բուն իմաստով. արեւստի մտահոգութիւնը երբեք չբնականացաւ իր մէջ. ձգտումի՛ր գրականութիւնն էր իրը: Խրիմեանի ամբողջ գործին մէջ բարոյ-յախօսը, խրատատուն է որ կը խօսի: Եւ եթէ յաճախ արեւստագէտ մը կայ Խրիմեանի երկերուն մէջ, այդ կուգայ զգացող, տրոփող սրտի մը անկեղծ պոռթկումէն: Այդ կուգայ յուզելու տրամադրութենէն, զգացումներու ինքնազեղումէն, որոնք Խրիմեանի արեւստին յատկանիշերը եղան: Բնութիւնն էր որ կապէր իր մէջը, ու կը պոռթկար իր մէջէն: Քաղցր, բայց վայրի բնութիւնը: Բնութիւնը՝ որուն հորիզոնը հեռու չէր, եւ փոթորկոտ չէր խորքը:

Հայոց աշխարհն ու Աւետարանն են իր ներշնչման միակ աղբիւրը: Իր բովանդակ գրական գործին մէջ ան ուրիշ մտայնութիւն չունի, բայց եթէ ամէն մէկ Հայու սրտին մէջ ստեղծել Հայաստանը ու հոն կաթեցնել քաղցրութիւնը Աւետարանի խօսքերուն: Իր մէջ իրարու խառնած, ձուլած են հայրենասէրն ու քրիստոնեան, ու իր գրական երկերուն մէջ միասին կը հնչէ անոնց ձայնը:

Տեսակ մը նոր բարոյական, զոր կը շաղախեն Հայաստանն ու Աւետարանը, Արարատն ու Գեթսեմանին: Ճշմարիտ հայ-քրիստոնեայ, ահա իր մտատիպարը:

Ու հողն է մանաւանդ Խրիմեանի գործին շունչ տուողը: Հայաստանը վերացական բառ մը չէ իրեն համար, այլ հայրենի երկինքն է ու ջուրը, հայրենի օդն ու հողը: Առանց հողի ան Հայաստան չըմբռներ՝ ինչպէս ըմբռներ էին իրմէ առաջ զաղութներու մէջ սնած հայրենասէրները: Իր Հայաստանը թանձրացեալ Հայաստանն է, այն որ կը շօշափւի ձեռքով: Իր Հայաստանը հո՛ղն է. ոչ թէ այն հողը, ուր մեր պապերուն ոսկորները կը հանգչին եւ զոր կերգեն բանաստեղծները, այլ անիկա՝ որուն ընդերքը կը պատուէ մշակը սերմը նետելու համար, եւ ուրկէ օր մը կը ծլի ոսկի ցորեանը:

Ան զմայլելի գրագէտ մը ունի «Պապիկ եւ Թոռնիկ»ին մէջ: Պապիկը հասեր է իր կեանքի սեմը, ու մահւան հրեշտակը կուգայ արքայութիւն կանչել իր բարի հոգին: Մտահոգ է սակայն, Պապիկը. հոգ պիտի տա՞ն իրեն գրախօին մէջ՝ որպէսզի վարէ ու ցանէ. ի՞նչ ընէ գրախօը՝ եթէ հոգ չկայ հոն, ուր իր խփը պտտի, ուր սերմը նետէ, եւ ուրկէ իրենց դուռըր ցցեն բարի ծիւերը: Ու ան կը պապատի իր հոգէսը հրեշտակին:

« Ես տուն, օթեալն չեմ ուզեր. ես դաշտի հողագործ մարդ եմ, աշխատութեան սովորած, երկնից արքայութեան դաշտէն միայն փոքրիկ արտիկ մը կուզեմ, վարուցան անեմ. գիտեմ, արքայութեան արտեր շատ պարարտ ու բեղուն են աշխարհիս արտերէն որ տատասկ, փուշ եւ որումն խառն կը բուսնեն »:

Անսեթեւեթ է իրիմեանի ոճը, իր ստացած դաստիարակութեան, ու իր խօսակցութեանը պէս: Ոչ հոնտորութիւն կայ իր մէջ, ոչ ալ աւելորդ դարդարանք: Կիսավայրի, ինքնաբուխ պոռթկում մըն է իր գրականութիւնը, ու կարծես անհաճոյ կը թւի քեզի՝ ամէն անգամ որ փորձած է քիչ մը իր ոճը զարդարել: Հոն ուր գրական շունչ փորձած է դնել՝ ձախողած է իրիմեան, բայց հոն, ուր իր գրելը յանձնած է իր զգացումներուն յորձանքին՝ կրցած է ըլլալ խոր, անկեղծ, եւ հետեւաբար գեղեցիկ:

Անշուք է իր լեզուն ալ: Վճիտ աշխարհաբառը չէ՝ որ նոր կը կերտէր նորերուն ձեռքը: Գաւառացիի մը լեզուն է գրաբառով կոկւած, ու տեղ-տեղ պահելով Վանի բարբառին քիչ մը կոշտ չեշտը:

Ու այնպիսի նրբամտութիւն մը կայ այս գեղջուկ մարդուն հանճարին մէջ, որ կապչեցնէ մարդս: Իր անտաշ տողերուն մէջ խորունկ ու նրբամիտ հանճարը կը զգաս: Այս նրբամտութիւնը յաճախ խառնւած է բարի հեղինակութեան մը, անուշ խայթերու: Ու արդէն քաղցր երգիծանքն է իրիմեանի հանճարին տիրական գիծերէն մէկը: Իր ճառերուն թէ խօսակցութեանց մէջ ան միշտ պահած է նուրբ հեղինակ մը, որով կրցած է իր խօսակիցը միշտ ենթարկել իրեն, իր աչքերուն ու իր հեղինակութեան: Համրանք չունին միջադէպերը, ուր ան անուշ մը խայթած է իր դիմացինը՝ բարձրաստիճան մարդոցմէն մինչեւ շինականը, ու իր շուքը պարտադրած անոնց: Սրամտութիւնով մը, կրցած է յաճախ ծուղակը ձգել իր խօսակիցը, ու անախորժ խօսակցութիւն մը փակել խայթահամեղ քանի մը բառով: Նոյն նրբամտութիւնը, բարի հեղինակը կայ իր գրական գործին մէջ ալ:

Եւ ի դուր չէ որ հայ ժողովուրդը «Հայրիկ» տիտղոսը տւաւ անոր: Իրիմեան հայ ժողովուրդին գրեց ու խօսեցաւ հօր մը պէս: Իր ամէն մէկ խօսքէն ու իւրաքանչիւր բառէն խանդավառանք մը կը ծորի, հօ՛ր մը խանդավառանքը: Ու քաղցրութիւնն է իր գրականութեան հիմնական գիծը: Իր բոլոր գործերուն մէջ անուշ է չեշտը:

Նիւթէս դուրս է խօսիլ հոնտոր իրիմեանին վրա: Թէեւ, պէտք է ըսել, որ խօսքի արեւեստագէտ մը կապրէր իր մէջ: Հատորներու պէտք պիտի ըլլար՝ խտացնելու համար այն հաղարաւոր քարոզներն

ու զրոյցները, զոր աւելի քան կէս դար բեմէ բեմ պտտցուց խօսքի այս վարպետը:

Ու նիւթիւ մէջ չիյնար դարձեալ նկատի առնել իր ոչ-գրական երկերը, — իր «Սօսք Հրաժարման»ը կամ «Ծրագիր Բարենորոգման»-ը, օրինակի համար: Ասոնք վերլուծել թի՛. դարու պատմութիւնը դրողին կիյնայ:

Դ.

ԽՐԻՄԵԱՆԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Խրիմեան նոր ածու մը եղաւ հայ գրականութեան համար:

Միտքերնիդ բերէք հայ գրականութիւնը տանընկերորդ դա՛րու ճիշտ կէսին: Զերմանոցի մէջ տրւած ծաղիկ մը՝ որուն խորթ էր իր ծծած ջուրն ու լոյսը:

Դեռ նոր էր սկսած կազմելի հայ աշխարհաբառը՝ հայութեան երկու հատաձևերուն մէջ ալ, ու նոր սկսեր էին ծաղիկել քանի մը հեղինակ: Խանձարուրի մէջ էր հայ գրականութիւնը, բայց խորթ էր ծծած կաթը: Ան կը սկսէր մեծնալ իր մօրը գրկէն հեռու: Պոլիսն ու Իզմիրն, Թիֆլիսն ու Վենետիկն էին որ կը զինեցնէին մանուկը, իսկ հայ ժողովուրդը, մեծ զանգաւածը, այն որ կսլացէր հայրենի հողին ու հայրենի ջուրն ու օդը կը ծծէր, անմասն եղեր էր անոր երկունքին, ու անգիտակ էր անոր առաջին թոթովանքներուն:

Գաղութներն էին որ կը փորձէին շունչ ներարկել մայր հողին, քաղաքն էր որ կը ճղնէր զինքնէլ զիւրը: Կեղծ էր այս ճիւղը՝ որովհետեւ օտարէն կուգար սերմը: Կարելի՞ է պատւաստել տունիլը երբ դեռ չէ ծլած անիկա: Պոլիսն ու Թիֆլիսը այդ պատւաստն է որ կը փորձէին բերել՝ երբ դեռ հայ գրականութիւնը իր հարազատ աւելը չունէր: Դեռ ծիլ դուրս չէր տւած հայրենի հողը: Դեռ սերմ իսկ չէր նետուած հոն:

Ու ահա այդ օրերուն յայտնւեցաւ հսկայ մը. Խրիմեանն էր: Հայրենի հողն էր որ կարթննար, ու կը պատուէր անոր ընդերքը առաջին սերմը ընդունելու համար:

Գաւառն էր որ կը ճչար ու լոյս կուղէր: Դարաւոր խաւարը կուրցուցեր էր գաւառի Հայը, ու իրեն ճրագ մը տանող չկար: Տեղ-տեղ քանի մը վանքեր՝ ուր սերունդները իրարու կը փոխանցէին քանի մը բառ: Զանգաւածը անտեղեակ էր այդ բառին: Ո՛չ անցեալէն լուր ունէր, ո՛չ ալ հեռաւոր երկիրներու ճիւղերէն ու թռիչքներէն: Խրիմեան պատուհանը բացաւ: Ան ներս կանչեց թարմ օդը, ու քանի մը կաթիլ հեռաւոր լոյսէն՝ որ այս անգամ արեւմուտքէն կուգար:

Անոր շնորհիւ էր որ դաւառի մէջ առաջին անգամ ճոնչեց Կիւթէնպէրկի մեքենան: Վանն ու Տարօնը առաջինը եղան, որ տպագրութիւնը տեսան: Համեստ էր փորձը, բայց բարերար սերմն է որ կիյնար հողին: «Մեր հայրենիքն այս անգամ լոյսով հիմնարկենք. լուսով գտնեմք ինչ որ խաւար կորոյս. զի Հայոց ապագայն յոյս եւ ապաւէն լոյսն է միայն եւ ուրիշ ոչինչ», կըսէր Խրիմեան «Դրախտի Ընտանիք»ի յառաջաբանին մէջ: Ան փորձեց լոյսը գաւառ տանել:

Խրիմեան մեծ եղաւ ոչ միայն անոր համար որ ուզեց լոյս տանիլ գաւառ: Ան մեծ եղաւ մանաւանդ որովհետեւ գաւառին ճիշդ խառնեց հայ կեանքին: Արհամարհած գաւառը դարձուց քաղքենի հայութեան, հայ մտաւորականութեան մտատանջութեան առարկայ: Հայրենի հողէն հեռու, քաղաքներու մէջ բազմած հայ բազմութիւններուն պատմեց գեղեցկութիւնը Հայաստանի երկինքին ու արտերուն, ու քաղցրութիւնը հայրենի ջուրին: Ան պատմեց բոլորին թէ դրախտը հոն էր եղեր երէկ, ու հոն պիտի ըլլար նաեւ վաղը: Պատմեց մանաւանդ գաւառին ցաւը, ու արցունքը որ կը խառնէր Հայաստանի ջուրերուն: «Ես Հայաստանի ցաւոց պատկերն եմ», ըսաւ Խրիմեան Պոլսոյ Ազգային Ժողովի հանդիսաւոր մէկ նիստին:

Մինչեւ Խրիմեան՝ գաւառի ցաւը խորթ էր քաղքենի հայութեան: Գաւառացին՝ դարիւր մըն էր որ ման կուգար քաղաքները բեռնակրութիւն ընելու եւ ապրեցնելու գիւղը ձգւած կիներ ու լաճերը: Ղարիբին՝ շատ շատ կողորմին: Գաւառացին՝ «խըմպըլ»ն էր որ պէտք է ամիրային կամ աղային առջեւ դար ճիտը ծուռ: Ան ոյժ չունէր աչքերը վեր առնելու: Խրիմեան գաւառացին ճակատը բացաւ, ու քաջութիւն տաւ անոր որպէսզի համարձակ նայի մարդոց աչքերուն: Ան գաւառը դարձուց զսպանակը նոր կեանքին:

Ու արդարեւ անպտուղ չանցան Խրիմեանի ցանած հունտերը: Գաւառը դարձաւ գուրգուրանքի առարկայ: Քաղքենի հայութիւնը սկսաւ սիրել զանիկա, ու դարման մը խորհիլ անոր ցաւերուն համար: Հայկական հարցն էր որ կը ծլէր երկրի հայութեան արցունքին մէջէն: Հայուն խղճմտանքն էր որ կը խուժէր գաւառ՝ սփոփանք տանելու, հաց տանելու, լոյս տանելու հայ գեղջուկին: Գաւառացիին կսկիծը վարակեր էր քաղաքը, ու հոն կը դարբնէր նոր սերունդ մը, որ վաղը գաւառ պիտի մեկնէր լոյս տանելու ու բաժնելու հայ գեղջուկին ցաւն ու չոր հացը: Խրիմեանէն կը սկսի գաւառի մէջ լոյս սերմանելու անդրանիկ կարգախօսը, որուն քիչ յետոյ պիտի յարէր անձնուրացներու, անձնէրներու զմայլելի սերունդը: Այդ սերունդն էր որ գաւառ խուժեց դպրոց բանալու, ու գեղջուկներու սրտին մէջ էր որ հորիզոններ վառելու համար: Խրիմեանի շունչն էր որ ստեղծեց

Կիլիկեան, Արարատեան եւ Արեւելեան Ընկերութիւնները, եւ ցանց սերմերը Միացեալ, Ազգանէք եւ Դպրոցասէր Ընկերութիւններուն՝ որոնք սերունդ ստեղծեցին հայրենի հողին վրա, մինչեւ մեծ սպանդը:

Բայց մանաւանդ Սրիմեանով կը սկսի դաւառին մուտքը մեր գրականութեան մէջ: Հայ ժողովուրդին սիրտն է որ կը սկսի բաբախել իր արեւստին մէջ: Հայրենի օդն ու ջուրն է որ աւել կը ներարկեն հիւժած հայ մտքին, ու գոյն կը բերեն անոր տփուռնած այտերուն: Սրիմեան անտալ է իբր արեւստագէտ, ու հայրենի հողէն ծածած իր հիւթը դեռ անկարող է շեշտ դնել ամբողջ արեւստի մը վրա: Ինք միայն առաջին ներարկումը ըրաւ, — բացաւ հայ գրականութեան երակը, ու հոն լեցուց քանի մը կայծ: Իր յաջորդներն էին որ լրացուցին պատւաստը՝ հայրենի գեղեցկութիւնները պրպտելով ու զանոնք ներարկելով հայ մտքին: Սրուանձտեանց, Սրիմեանի ձեռնաստունը, աւելի քրքրեց հողին ընդերքը, ու նոր գեղեցկութիւններ փոխեց քաղաքին շրմած աչքերուն առջեւ: Լեցուն էր հայրենի թշուառ երկիրը անծանօթ գեղեցկութիւններով, հէքեաթով ու բուրմունքով, ճիւղով ու ժպիտով: Սրուանձտեանց պտտեցաւ գիւղէ գիւղ, ժողովեց այդ գեղեցկութիւնները, ու զանոնք մեզի պատմեց քանի մը անուշ երկերու մէջ, — Համով հոտով, Թորոս Աղբաբ, Շուշանիկ, Մանանայ, Հնոց Նորոց, Գրոց Բրոց: Բացած էր ածուն: Ու արեւմտահայ գրականութիւնը ունեցաւ իր գաւառացի գրողներուն հոյը, — Հրանդը՝ որ պանդուխտներուն տառապանքը երգեց, Մշոյ Գեղամը՝ որ հայ հողին վայրենի շեշտը ցանց Դուրսի թերթերուն ու հանդէսներուն մէջ, ու դեռ ուրիշներ, որ քրքրեցին դաւառներուն բարբառը, բարձն ու ցաւերը, երգերն ու հէքեաթները, մինչեւ որ բախտը մեզի բերաւ երկու արեւստագէտներ՝ որոնք անոնց մէջէն գեղեցկութիւնը ծծեցին ու զայն պատւաստեցին մեր գրականութեան, — Թլկատինցին ու Զարդարեանը: Գաւառի գրականութիւնն է որ կարթնար օրէ օր, ու կը վարակէր հայ միտքը:

Սրիմեան, մէկ բառով, յայտնութիւն մըն էր հայ հորիզոնին վրա: Ասուպ մը չէր ան՝ որ հետք չթողուր: Ան թողուց իր լուսաւոր դիմը հայ կեանքի մէջ ու այնպէս դնաց:

Պուխրէշ.

